

Dr hab. Magdalena Dyras, prof. UJ

Instytut Filologii Słowiańskiej

Uniwersytet Jagielloński

Recenzja pracy doktorskiej mgr Nadii Czachowskiej - Aleksieć zatytułowanej *Tożsamość, ideologia, przemoc. Centrum i peryferie we współczesnych tekstach kultury w Serbii*, napisanej pod kierunkiem Prof. dr hab. Magdaleny Koch. (Poznań 2023, s.338)

Zasygnalizowana w tytule rozprawy problematyka przemian tożsamości narodowej, starannie zaprojektowanej przez nacjonalistów, łączy się z zagadnieniem oddziaływania przemocy symbolicznej, inspirowanej ideologicznie oraz manipulacji dyskursem pamięciowym. Tematyka ta nadal sytuuje się w centrum rozważań badaczy przemian, jakie dokonały się po rozpadzie Jugosławii w latach 90-tych, w konsekwencji przełomowych wydarzeń geopolitycznych na Bałkanach. Komentowanie dynamiki tych zjawisk ma swoją wieloletnią historię i wymaga nieustannej gotowości do śledzenia najnowszych trajektorii tożsamości.

Pracę mgr Nadii Czachowskiej-Aleksieć postrzegam właśnie jako cenną próbę uchwycenia współczesnych relacji pomiędzy serbską a węgierską i boszniacką pamięcią kulturową oraz analizę zderzenia narracji tożsamościowych. Większość serbska jest tutaj uprzywilejowana, ponieważ współobywatele innych narodowości (regiony peryferyjne), mimo iż kreują własny dyskurs, są skazani na porażkę w konfrontacji z centrum. Przedmiotem refleksji badawczej Autorki pracy jest zatem relacja centrum-peryferie oraz rywalizacja krajobrazów pamięci.

Podstawę badań stanowi obserwacja terenowa, zaś materiał mgr Nadia Czachowska-Aleksieć pozyskiwała dzięki wielomiesięcznej obecności w środowisku, które jest przedmiotem jej naukowego zainteresowania. Jak zaznacza w rozważaniach wstępnych jej zamiarem było przejście od praktyki do teorii (perspektywa bottom-up). Przywołane tu rozważania wstępne stanowią ważne wprowadzenie do zasadniczej części pracy i określają podstawowe jej założenia oraz strukturę, prezentują też stan badań, co zgodne jest z zasadami kompozycji rozpraw naukowych. Autorka motywuje wybór tematu pracy, określa też ramy czasowe badań obejmujące okres od upadku reżimu Slobodana Miloševića i komunistycznego rządu 5

października 2000 roku oraz utworzenia tzw. Trzeciej Jugosławii, czyli od początku 2001 roku aż do końca 2022 roku. Przyjęcie takiej perspektywy uważam za szczególnie cenne, ponieważ daje nam ona wgląd w przebieg zjawisk dziejących się niemal współcześnie. Autorka zresztą podkreśla, że jej zamiarem było uzupełnienie wiedzy na temat tego najmniej opracowanego najbliższego nam okresu.

Mgr Nadia Czachowska-Aleksić wyjaśnia także rozumienie podstawowych terminów, jakimi będzie się posługiwać, zwracając uwagę na znaczenie „ugruntowanego nacjonalizmu” oraz swojej interpretacji znaczenia centrum i peryferii oraz podwójnych peryferii.

Praca składa się z czterech rozdziałów (poprzedzonych omówionymi tu rozważaniami wstępnymi), uwag końcowych, aneksu i bibliografii. Struktura pracy jest logiczna i przejrzysta.

Rozdział pierwszy (s.22-74) zatytułowany *Centrum, peryferie i ugruntowany nacjonalizm. Narzędzia metodologiczne* został podzielony na cztery podrozdziały omawiające problematykę zasygnalizowaną w tytule. *Wprowadzenie historyczno-geograficzne* przynosi syntetyczne przedstawienie dziejów Serbii (od przybycia na Bałkany aż po współczesność), rys historyczny historii Wojwodiny (bardzo krótki) i Sandżaku. W tym podrozdziale znalazły się stwierdzenia, które, jak sądzę wymagają komentarza. W omówieniu procesów tworzenia się serbskiej tożsamości narodowej w XIX wieku przywołane zostały trzy postaci; Vuk Stefanović Karadžić, Dositej Obradović i Ilija Garašanin. Dositej Obradović, przedstawiciel serbskiego oświecenia i żył w latach 1739-1811. natomiast Vuk Stefanović Karadžić był młodszy o niemal pięćdziesiąt lat (ur. 1787). Ilija Garašanin urodził się już po śmierci Obradovicia w 1812 roku. Autorka przywołuje jako pierwszego Vuka Stefanovicia Karadžicia, potem wspomina o Dositeju Obradoviciu a następnie o Iliji Garašaninie. Wydaje się, że logiczne byłoby chronologiczne przedstawienie dokonań wymienionych postaci.

Mam także zastrzeżenia do innego stwierdzenia, jakie znalazło się we *Wprowadzeniu...*: „Wskutek wewnętrznych nieporozumień i wojen partyjnych, król Aleksandar Karađorđević **postanowił zapobiec dalszemu słabnięciu kraju** i w 1929 roku zdelegalizował narodowe partie polityczne, osobiście przejął władzę oraz przemianował kraj na Królestwo Jugosławii”. W monografii *Chorwacja. Dzieje, kultura, idee* autorstwa Macieja Czerwińskiego odnajdujemy inną interpretację tych wydarzeń: „Po kilkumiesięcznych przepychankach w parlamencie i poza nim król Aleksandar **postanowił obalić ustrój parlamentarny i wprowadzić dyktaturę.** (...) Powstałe w 1929 roku Królestwo Jugosławii było tylko nominalnie jugosłowiańskie. Zwłaszcza do roku 1934, kiedy król Aleksandar zginął w marsylskim zamachu, realizowało serbską wizję

państwową” (s.507). Żałuję, że wśród przywołanych opracowań historycznych nie znalazła się monografia Tomasza Stryjka *Współczesna Serbia i Chorwacja wobec własnej historii*, która prezentuje polityki pamięci oraz dyskursy tożsamościowe w analizowanych państwach.

W zarysie historii Wojwodiny czytamy, że: „Po wycofaniu się wojsk osmańskich na początku XVIII wieku, za panowania imperium Habsburgów na to terytorium zaczęto przesiedlać przedstawicieli licznych narodów, którzy mieli zająć opuszczone tereny i stanowić przeciwwagę dla ludności prawosławnej podatnej na wpływy z Belgradu.” Niestety, w dalszej części wywodu nie dowiadujemy się, przedstawicieli jakich narodów przesiedlano wówczas na terytorium Wojwodiny.

Bardzo wyczerpująco zostały przedstawione wszelkie problemy związane z historią i nazewnictwem regionu sandzackiego znajdującego się „w ścisłej czołówce świętych miejsc serbskich”. Autorka podkreśla i komentuje „podwójną peryferyjność Sandzaku” oraz wskazuje na dylematy tożsamościowe mieszkańców tego regionu. Konstatacje dotyczące podejścia do historii i sporów dotyczących przeszłości jako jednego „z głównych czynników trwających do dziś konfliktów pomiędzy narodami tworzącymi dawną Jugosławię” stanowią istotne podsumowanie prowadzonych rozważań. Wydaje się, że można było przywołać w tym rozdziale także artykuł Doroty Gil *Serbscy Boszniacy (Bošnjaci). Pomiędzy fundamentalizmem a dialogiem międzyreligijnym prawosławnych i muzułmanów w Sandżaku*.

Kolejny podrozdział dotyczy problematyki ugruntowanego nacjonalizmu. Autorka śledzi początki ideologii nacjonalistycznej i jej wpływ na struktury państwa a także zastanawia się nad funkcjonowaniem kategorii „nowego nacjonalizmu”. W swoich badaniach stosuje koncepcję Sinišy Maleševicia, która pozwala na opis i interpretację badanych zjawisk dzięki uwzględnieniu trzech podstaw nacjonalizmu, które sprowadzają się do 1. Działań władzy organizacyjnej stosującej przymusową biurokratyzację; 2. Ideologizacji odśrodkowej; 3. Interakcji na poziomie mikrostruktury. Filary te są podstawą klucza interpretacyjnego, jaki zostanie zastosowany w badaniu serbskiej ideologii nacjonalistycznej w kolejnych rozdziałach.

Cennym uzupełnieniem wywodu są podrozdziały dotyczące problematyki centrum i peryferii wprowadzające także kategorię półperyferyjności oraz zagadnienie podwójnych peryferii (ang. *double periphery*) i pogranicza ze szczegółowym omówieniem stanu badań. W tym podrozdziale został przywołany Enver Kazaz, określony jako bośniacki teoretyk literacki. Kazaz jest historykiem literatury, krytykiem literackim, pisarzem i publicystą, ale nic mi nie wiadomo o jego dokonaniach na polu badań teoretycznoliterackich.

Rozdział drugi zatytułowany *Rywalizacje krajobrazów pamięci. Serbska ideologia nacjonalistyczna według filarów ugruntowanego nacjonalizmu na przykładzie relacji centrum-peryferie* przynosi charakterystykę serbskiej tożsamości narodowej z uwzględnieniem szczegółowo opisanych archetypów mitycznych (mit kosowski i świętosawski) oraz konstytuujących je toposów. Autorka dostrzega, że animatorzy współczesnego życia politycznego nieustannie sięgają do skarbnicy tych mitów i odwołując się do nich kreują swój wizerunek. Poruszona została także szczególnie istotna problematyka znaczenia języka i mitu o języku a także kwestia powstania czterech języków narodowych po rozpadzie Jugosławii. Na szczególną uwagę zasługuje „kwestia przynależności literatury do dziedzictwa konkretnego narodu”. Autorka pracy przywołuje nazwiska pisarzy, których „przypasowanie do jednego narodu nie jest jednoznaczne”. Zdumiewa mnie włączenie do tej grupy nazwiska Ivana Gundulicia, który ponad wszelką wątpliwość był twórcą dubrownickim, a jego dokonania przynależą starszej literatury chorwackiej (tak zostaje określony przez Joannę Rapacką we wszystkich jej pracach).

W kolejnym podrozdziale badaczka stosuje omówiony tu klucz interpretacyjny i analizuje ugruntowanie przywołanych mitów w centrum, we współczesnym Belgradzie, poprzez analizę wszystkich aspektów dyskursywnego kreowania serbskiej tożsamości. Omówiona została także strategia władz organizacyjnych (oficjalne dokumenty) oraz interwencje w przestrzeń publiczną. Bardzo interesującym wątkiem jest „wskrzyszanie postaci historycznych będących figurami kultu bohaterskiego”. Autorka dokonuje analizy symbolicznego usytuowania nowych, monumentalnych pomników i przesłania, jakie niosą.

Polityka władz serbskich ma także wpływ na reinterpretację wydarzeń II wojny światowej, rehabilitację ruchu czetnickiego i stworzenie kultu gen. Dragoljuba (Draży Mihailovicia). Przewartościowaniu podlega także ocena postaci Milana Nedicia. Autorka bardzo uważnie śledzi praktyki sprzeczające ugruntowaniu się ideologii nacjonalistycznej i wiąże je z strategią zapomnienia opisaną przez Aleidę Assmann. Badaczka nie pomija także znaczenia więzi państwa i cerkwi prawosławnej, omawia proces zawłaszczania religii przez grupę etniczną i konsekwencje takiego postępowania prowadzące do nacjonalizmu religijnego. Przywołane przykłady głębokiego powiązania władz i cerkwi prowadzą do konstatacji, że narracja hierarchii kościelnej współbrzmi z dyskursem władzy państwowej. Rewizji podlega także wizja historii, która znajduje swoje odzwierciedlenie w podręcznikach szkolnych. Wszystkie omówione tu problemy zostały przedstawione poprzez odwołania do odpowiednich opracowań

teoretycznych, zaś ich opis układa się w spójny obraz manipulacji zaprojektowanych przez władze.

W kolejnym podrozdziale (*Ideologizacja odśrodkowa*) Autorka omawia zasób serbskich symboli narodowych oraz ich wykorzystanie w przestrzeni publicznej. Wskazuje na pojawienie się postaci, które do tej pory były postrzegane jako osoby winne zbrodni i włączenie ich do panteonu narodowego. Omówienie symboliki murali poświęconych Gavrilovi Principowi, Ratko Mladiciowi i Draży Mihajlovićowi oraz szeroko rozumianej problematyce historycznej jest pasjonującą lekturą. Wywodu dopełnia analiza artefaktów życia codziennego (magnesy, kubki, koszulki) oraz tatuaży uwieczniających symbole narodowe. Strategia ideologizacji obejmuje także rytuały rozgrywające się w przestrzeni publicznej związane z obchodzonymi świętami narodowymi oraz festiwalami (Guča, Festiwal orkiestr dętych, oraz Sabor Na Ravnoj gori - zgromadzenie sympatyków Draży Mihailovića).

Podrozdział *Interakcje na poziomie mikrostruktury* przynosi analizę języka codziennego, który staje się narzędziem manipulacji oraz reklam wykorzystujących potencjał symboli odwołujących się do serbskiej tożsamości narodowej. Ważnym dopełnieniem jest tu fragment dotyczący roli mediów w procesie rozpowszechniania przekazów kształtowanych przez ideologię nacjonalistyczną. W ten nurt wpisują się także produkcje filmowe i seriale.

Ostatni podrozdział został poświęcony tekstom literackim, które realizują projekt nakreślony przez władze („ojciec nacji” Dobrica Ćosić, Danko Popović i jego *Knjiga o Milutinu*, produkcje filmowe na podstawie dzieł literackich niosących określone przesłanie, adaptacje teatralne).

Ważnym i przynoszącym wiele nowych informacji jest podrozdział *Wpływ serbskiej ideologii nacjonalistycznej na peryferie*, w którym zanalizowane zostały przestrzeń publiczną (pod kątem obecności dyskursu nacjonalistycznego), wypowiedzi przedstawicieli elit politycznych oraz mediów (nagłówki gazet, programy telewizyjne i filmy). Autorka omawia wpływ centralnej polityki Belgradu na peryferie oraz wzajemne relacje na przykładzie Wojwodiny i Sandżaku równoległe, co pozwala na lepsze uchwycenie funkcjonowania badanych mechanizmów i manipulacji symbolicznych. Na podkreślenie zasługuje fakt, że Autorka zdołała przeanalizować szereg przejawów przemocy symbolicznej, począwszy od edukacji i przekazu zawartego w podręcznikach szkolnych, poprzez spisy ludności, obecność flagi, oznakowywanie terenu („walka semiotyczna”), nazewnictwo ulic. Bogaty materiał, jaki udało się zebrać Badaczce pozwala szczegółowo prześledzić strategię Belgradu zmierzającą do symbolicznego zawłaszczenia regionów peryferyjnych.

Po omówieniu praktyk charakterystycznych dla pierwszego filaru ugruntowanego nacjonalizmu, zgodnie z przyjętą metodologią zostały omówione przejawy ideologizacji odśrodkowej (nawykowy nacjonalizm) oraz interakcje na poziomie mikrostruktury. Raz jeszcze pragnę podkreślić, że zgromadzone przez Autorkę materiały oraz wyczerpująco omówione przykłady działania mechanizmów zaprojektowanych przez nacjonalistyczne władze mają dużą wartość poznawczą.

Rozdział trzeci, zatytułowany *Strategia dominacji vs. Strategia oporu. Tożsamość (podwójnych) peryferii na przykładzie wojwodińskich Węgrów* poświęcony został omówieniu sytuacji i roli tej mniejszości narodowej w Wojwodinie oraz funkcjonowaniu mechanizmów tożsamościowych. Zgodnie z założeniami przedstawionymi we wstępie Autorka stosuje znany już klucz: władza organizacyjna, ideologizacja odśrodkowa, interakcje na poziomie mikrostruktury. Opisane działania potwierdzają, że przemocowe praktyki stosowane przez Belgrad (przemoc fizyczna i werbalna, przemoc kulturowa) oraz ideologia nacjonalistyczna wywierają ogromny wpływ na kształtowanie się tożsamości (tożsamość peryferyjna) i zachowań przedstawicieli mniejszości narodowych (nieustanne podkreślanie sytuacji zagrożenia). Autorka wyodrębniła mity kształtujące poczucie tożsamości wojwodińskich Węgrów, z których najbardziej znaczące to mit rajy utraconego i mit wybraństwa narodu, na które nakładają się topoty Wielkich Węgier i autonomii.

Bardzo rzetelnie został opracowany podrozdział poświęcony literaturze pisarzy przynależących do mniejszości węgierskiej (Arpad Nađ Abonji, Laslo Vegel, Otto Tolnai), zawierający obszerne interpretacje ich utworów oraz sytuujący je w kontekście literatury pogranicza. Na podstawie szczegółowej analizy Badaczka wyróżniła i opisała trzy modele literatury, którą można zaliczyć do tej kategorii. Znamienne jest, że Autorka postrzega literaturę jako „jedyny z mediów i nośników pamięci, w których wyrażają się zwykli ludzie” i dlatego konfrontuje obraz kultury nacechowanej ideologicznie z twórczością literacką.

Rozdział czwarty *Strategia negacji vs. Strategia orientalizacji. Tożsamość (podwójnych) peryferii na przykładzie sandżackich Bośniaków* kreśli sytuację mniejszości bośniackiej w państwie serbskim oraz stosując przyjęty klucz interpretacyjny odnosi się do problemów władzy organizacyjnej (partie polityczne, organizacje kulturalne i samorządowe, instytucje państwowe). Podobnie jak w przypadku Wojwodiny także i tutaj krajobraz miejski jest polem walki semantycznej (walka o nazwy ulic, pomniki, patroni szkół).

Znaczącym wydarzeniem, jakie przywołuje Autorka jest promocja książek *Interpretacje iz bošnjačke književnosti* - podręczników dla nauczycieli języka i literatury bośniackiej, które przynoszą próbę odczytania własnej literatury niezależnie od narzuconych interpretacji belgradzkich czy zagrzebskich. Została również wspomniana *Encyklopedia Sandzackiej Literatury Boszniackiej*, przynosząca próbę kompleksowego opracowania modelu studiowania literatury boszniackiej, odzwierciedlająca zarazem intelektualne podporządkowanie Sandzaku wobec Sarajewa.

W podrozdziale *Ideologia odśrodkowa* przeanalizowany został dyskurs pamięci boszniackiej mniejszości narodowej czerpiący z kalendarza własnych świąt i wydarzeń znaczących dla wspólnoty. Dni Sandzaku, jak się dowiadujemy, są okazją do organizacji „Sandzackich spotkań literackich” umacniających pamięć kulturową i zmierzających do opracowania „sandzacko-boszniackiego kanonu literackiego”. Podczas lektury tego rozdziału zwróciły moją szczególną uwagę wątki związane z literaturą, ponieważ uważam je bardzo cenne oraz wzbogacające wiedzę badaczy. Omówienie i interpretacja dokonań pisarek i pisarzy, „utożsamiających się z boszniackim kodem kulturowym” i tematyzujących sprawy regionu, stanowi bardzo cenny fragment rozprawy. Wśród autorów wybranych ze względu na wspomniane kryteria znaleźli się Sanela Halković, Sait Kačapor, Avdo Ćeranić. Badaczka ukazała, powołując się na wybrane przykłady, jak w przypadku sandzacko-boszniackim literatura funkcjonuje jako medium namieci oraz w jakim wymiarze odzwierciedla ona podstawowe mity boszniackiej wspólnoty i tożsamości.

Rozprawę zamyka zakończenie, w którym w sposób syntetyczny sformułowane zostały wnioski, ale także nakreślone perspektywy nowych badań. Jak już wspomniałam, cennym aspektem rozprawy jest jej aktualność, ponieważ temat kształtowania strategii zawierających przemoc symboliczną będących realizacją polityki ksenofobii płynącej z centrum nadal pozostaje w centrum zainteresowania badaczy Bałkanów.

Pracę mgr Nadii Czachowskiej-Aleksić oceniam jako znaczące osiągnięcie badawcze. Autorka ukazuje problem tożsamości jako zjawisko interdyscyplinarne i uwzględnia w swoich rozważaniach zróżnicowane, wzajemnie powiązane wskaźniki kulturowe. Materiał, jaki udało się zgromadzić badaczce jest imponujący, podobnie jak odwołania do obszernej literatury przedmiotu. Z przekonaniem stwierdzam, że rozprawa *Tożsamość, ideologia, przemoc. Centrum i peryferie we współczesnych tekstach kultury w Serbii* spełnia wymagania ustawowe

stawiane dysertacjom doktorskim i wnoszę o dopuszczenie jej do publicznej obrony. Ponadto wnoszę o wyróżnienie pracy w oparciu o wyżej sformułowane konstatacje. Mam także nadzieję, że praca ukaże się drukiem.

Magdalena Dyjas